

گذری گذرا بر

رسایل حجابه

*

مینا احمدیان

خواننده گذاشته است. پس از مقدمه، رسالات به ترتیب تاریخ تالیف در کنار هم آمده که ترتیب بر اساس تاریخ تالیف، روند حجابه نویسی و شدت و ضعف این حرکت‌ها را نشان می‌دهد. از این رو بازتاب مسأله کشف حجاب را در سه دوره تاریخی که ذکر کردیم، روشن می‌کند. مؤلف قبل از پرداختن به هر اثر، مختصری از شرح احوالات نویسنده رساله و آثار به جای مانده از او را بیان کرده و ضمناً دیدگاه‌های نویسنده و نقطه نظرات وی را توضیح داده است. ذکر شرح حال و آثار نویسنده، نمونه‌ای از تذکره‌نویسی است. در واقع این کتاب تذکره‌ای است در شرح حال سی و سه شخصیت دینی و غیر دینی.

اولین رساله ذکر شده در این کتاب، رساله وجوب حجاب از فخرالاسلام ارومی، تالیف ۱۲۹۰ ش است که بر اساس آیات نوشته شده و محور آن، شریعت مطلق است. آخرین رساله، رساله مسأله حجاب از استاد مطهری تالیف ۱۳۴۷ ش است که مطهری علاوه بر دیدگاه‌های شریعت به بحث زیبایی‌شناسی و فلسفه تعقلی حجاب نیز پرداخته. این شروع و انجام، میزانی است برای خواننده تا راحت‌تر روند موضوعی حجابه‌ها را محک زند. رسائل حجابه در دو دوره قابل بررسی است:

۱- اولین دوره ذکر شده (عصر مشروطه) تا روی کار آمدن رضا خان (۱۳۰۴ ش) است. در این دوره عمدتاً تکیه‌گاه رسالات براساس شریعت و حدود تعیین شده است. رساله‌های این دوره با استناد به آیات، احادیث و روایات اسلامی نوشته شده و در آن مواضع شریعت و بایدها ذکر شده نه ادله فقهی و عقلی. هر چه زمان، بیشتر رفته و بی‌حجابی در میان مردم مقبولیت یافته، همراه با بیان شرعیات، مشکلات جوامع غربی که در آن، بی‌حجابی، به مسایل دامن زده نیز بیان شده است. از میان این رساله‌ها، رساله رد کشف حجاب سید اسدالله خرقانی مشروطه خواه و رساله فلسفه حجاب شیخ ابوعبدالله زنجانی حایز اهمیت است.

کتابی که معرفی می‌شود، اثری است در دو جلد از رسول جعفریان محقق و نویسنده نام‌آشنای تاریخ. مؤلف در این کتاب از میان آثار متعدد تالیف شده در زمینه حجاب و کشف حجاب، سی و سه رساله حجابه را گزینش کرده است. این رسالات در سه دوره حساس تاریخی: عصر ناصری، عصر پهلوی پدر (رضا) و عصر پهلوی پسر (محمدرضا) نوشته شده است و رسالات هر دوره سبک خاص خود را دارد.

این کتاب مجموعه‌ای است از سی و سه اثر مستقل که یک جا در اختیار خوانندگان قرار گرفته آن هم از نوع آثاری که به صورت نسخه خطی یا چاپ سنگی در کتابخانه‌ها موجود است و دستیابی به همه آنها در یک جا و یک زمان به راحتی امکان‌پذیر نیست.

در جلد اول، مؤلف دو مقدمه آورده، مقدمه بحث در ۴ صفحه و مقدمه بدعت کشف حجاب در ایران در ۳۵ صفحه. در این مقدمه‌ها کشف حجاب و عوامل هدایت‌کننده آن در داخل و خارج از کشور و بازتاب اندیشمندان و برخورد گروه‌های موافق و مخالف به طور اجمال بیان شده است و مؤلف روند بی‌حجابی را به صورت کلی بررسی کرده است که البته هیچ اشاره‌ای به مسأله حجاب یا پیشینه تاریخی و مذهبی آن و جایگاه آن در دوره قاجار - دوره‌ای که سرآغاز تالیف رساله‌های حجابه است - نکرده؛ گر چه این مسأله موضوعی است مستقل برای اهل تحقیق اما دانستن این نکته برای مخاطبان این کتاب لازم است: حجابه که یک ملت در لوای مذهب با پیشینه تاریخ ۲۵۰۰ ساله پذیرفته‌اند اصلش چیست و چگونه در اثر فرهنگ‌ها دچار تغییر و نوسان شده است و چرا در یک برهه‌ای از زمان این‌گونه مورد اتهام واقع شده.

مؤلف در مقدمه‌ای که خود آورده، اعمال نظر شخصی چه مثبت چه منفی نکرده و فقط روند و بازتاب مسأله را بیان کرده و قضاوت را به عهده

* پژوهشگر متون تاریخی

آخرین رساله این دوره حجاب پرده دوشیزگان از محمد حسن مازندرانی است که علاوه بر بن‌مایه‌های مذهبی، وضعیت اجتماعی زنان را بررسی کرده و نحوه آزادی زنان در اروپا و مشکلاتشان را بیان کرده است به عنوان نمونه: «ولی چون پرده‌پوشی زنان اروپا و انفعالشان از اختلاط با مردها و انزعالشان از جمیع حقوق اجتماعی و بشری به طور افراط بود، صیحه‌ای که برای استخلاص ایشان در اروپا بلند شد، نیز بطور تفریط بوده و این صدا را آن قدر رسا نمودند که به جامعه نساوان اروپا کاملاً زبان وارد ساختند و از جانبازی و کوشش خود در راه آزادی نتیجه عکس گرفتند و وظایفی را به ایشان محول نمودند که در حقیقت محو خصایص این جنس لطیف را می‌نماید؛ چه آنکه توسعه آزادی ایشان نتیجه‌اش این شد که دوشیزگان در کارخانه آتشین خدمتگزار باشند... اگر به کارخانجات آتشین

اروپا و آمریکا نظری نمایی، پریرویان ناکام را زیر بار زحمت و مشقت طاقت فرسا خواهی یافت که برای یک اجرت ناقابل از وظایف عایلی که به جامعه بشریت خدمتگزار است، دور مانده و بار گرانی که مردان باید برای راحتی ایشان در مقابل خدمات به ناموس اجتماع که در عهده‌ی ایشان است به دوش کشند، متقبل شده‌اند»^۱.

از ایراداتی که از زاویه نگرش‌های امروزی بر نوشته‌های این دوره می‌توان گرفت، این است که چون دوره مرد سالاری مطلق بوده، از دیدگاه عمده مردان، تمامی حقوق زنان بستگی به جنس مرد داشت؛ از این رو برخی از نویسندگان، زن و آزادی زن را جدای از مسایل شرعی با دیدگاه‌های شخصی خود بررسی کرده‌اند و عده‌ای نیز

حجاب و فلسفه حجاب را برای زن در اثر کم خرد انگاشتن زن و سبکی و تمایلش به بی‌بند و یاری دانسته‌اند: «... چنانچه دانستی این طبیعت در زنان هم است و قوه شهوت در زنان بیشتر و عقل و قوه تأمل و التفات بر حسن و قبح کمتر است. پس بی‌حجابی زنان و اختلاط ایشان با مردان مؤدی است بر زنا. چنانچه همواره زنا تولید نشده مگر از دیدن زن و مرد یکدیگر را...»^۲.

این نویسندگان بر این باور بودند که نادانی و شهوت‌گرایی در جنس زن بیشتر است و حجاب، راهکاری است بر جلوگیری از آن؛ و در اثبات

سخنان خود به روایات اسلامی استناد می‌جستند. یک نمونه از این روایات چنین است: «وهم مسندا از معرة بن صدقه نقل کرده که حضرت صادق علیه السلام فرموده است که ابتدا تکنید زنان را با سلام و ایشان را به ضیافت نطلبید؛ به درستی که پیغمبر صلی الله علیه و آله فرموده زنان، نادان و سراسر عیبت؛ پس نادانی‌شان را مستور دارید با سکوت و عیب ایشان را بپوشانید با خانه‌ها. و هم از غیاث بن ابراهیم از آن حضرت روایت کرده که سلام مده بر زن. و هم از هشام بن سالم از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: زنان، نادانی و عیبت، پس عیب‌ها را بپوشانید با خانه‌ها و نادانی‌ها را پوشیده دارید با سکوت.»^۳

طبیعی است که می‌بایست در مفهوم و مدلول این روایات بیشتر دقت کرد و به علاوه حدّ حجاب واجب را از آنچه احتیاطاً توصیه شده، تفکیک نمود.

این نویسندگان با تکیه بر احادیث و روایات که نیاز به بررسی بیشتری دارد - عمدتاً به این مسأله بی‌نبرده‌اند که خداوند حکیم با قرار دادن حجاب بر زن خواسته است در مطرح شدن، جسم زن بر فکر و اندیشه او پیشی نگیرد. طبعاً این تصور که اسلام برای جلوگیری از بی‌بند و یاری، حجاب را چون قفل و زنجیری برپای زن بسته، نباید درست باشد. در این باره اگر افراطی در این قبیل نوشته‌ها باشد، بخشی ناشی از اجتهاد شخصی افراد و یا برداشت‌های افراطی آنان است که بایست با توجه، مورد ارزیابی بیشتری قرار گیرد.

به طور کلی می‌توان گفت برخی از این نوشته‌ها که به جهت بیداری زنان نوشته شده، نه تنها حق مطلب را ادا نکرده و جایگاه ارزشی زن را مشخص نکرده، بلکه اگر امروز نیز مورد مطالعه زنان روشنفکر مذهبی قرار گیرد، مورد توجه نخواهد بود. اما به هر روی می‌بایست آنها را در آن ظرف زمانی طرح کرد. البته این ممکن بود که نویسندگان آن رسایل، خارج از برخی برداشت‌هایی که ممکن بود ناشی از فضای حاکم بر فرهنگ جامعه بوده و عرفیات نادرستی در آنها رسوخ کرده، مخاطبان بیشتری برای خود بیابند.

۲ - دوره دوم شامل دو مقطع زمانی است: از تاجگذاری رضاخان تا اجرای کشف حجاب (۱۳۰۴ - ۱۳۱۴ ش)، از اجرای کشف حجاب تا

رساله حجابیه

شش سال تلاش علمی در برابر بت کشف حجاب

مستزوم

رسول جعفریان

۱۳۸۰

شوشگاه علمی انسانی و مطالعات

رساله جامع علوم انسانی

حکومت محمدرضا پهلوی (۱۳۱۴ تا ۱۳۳۱ ش). اولین رساله نوشته شده در مقطع اول، لب اللباب فی فلسفه الحجاب از میرزا علی اکبر رضوی قمی ۱۳۰۵ ش است. این رساله جنبه علمی فقهی و استدلالی ندارد بلکه مسأله حجاب به صورت کلی بیان شده و باید گفت بیان دیدگاه شخصی نویسنده است. آخرین رساله، تاکید حجاب نسوان به حکم آیات قرآن، از میرزا محمدعلی مدرّس تهرانی است که ظاهراً ما بین سال‌های ۱۳۰۱ - ۱۳۱۱ ش نوشته شده. موضوع این رساله بیان مواضع شریعت بر اساس آیات و احادیث است بدون ذکر ادله و بحث و استدلال درباره آن. به طور کلی سبک نگارش این رساله شبیه رساله‌های تالیف شده در عصر اول است که اکثر دینمداران از سر وظیفه دینی، آن را می‌نگاشتند.

روند حجاییه نویسی در این دوره از محور رساله‌های شرعی خارج شد و پیشرفت مسأله بی‌حجابی در جامعه و بازتاب آن در جراید و نوشته شدن مقالات مختلف توسط متجددین در حمایت از کشف حجاب، اندیشمندان مذهبی را وادار به نوشتن جوابیه کرد، لذا حجاییه در این دوره بیشتر شکل دفاعیه دارد. در فضای اجتماعی این دوره، رضا خان اظهار دینداری می‌کرد و مجالس مذهبی برپا می‌داشت. اما در ضمن آن، فضای جامعه را برای تحول، بازگذاشته بود تا جایی که رسماً مسأله کشف حجاب و بی‌حجابی در جراید منعکس می‌شد. در این رسالات یا دفاعیات علاوه بر مواضع دینی، نویسندگان، مسایل اجتماعی و معضلاتی را که با کشف حجاب در جامعه به وجود می‌آمد و دیدگاه‌ها و نظرات نویسندگان غربی را در بررسی مسایل اجتماعی اروپا در حجاییه‌ها بیان کرده‌اند. از این رو رساله‌های این دوره، از دیدگاه جامعه شناختی نیز قابل بررسی است. در این دوره، نویسندگان برای تفهیم بیانات خود از ادبیات منظوم هم کمک گرفته‌اند و در رساله‌ها به اشعار عربی و فارسی استناد جسته‌اند، به طوری که نویسنده‌ای چون آقا موسی کاظمینی طبرسی در رساله ضیائیه در موضوع حجاب با آوردن اشعاری، اشعار ایرج میرزا در باب حجاب را نقض کرده است. علاوه بر اشعار عربی و فارسی، از قالب مناظره نیز در این دوره کمک گرفته شد. در نتیجه رساله‌های این دوره علاوه بر داشتن موضوع مذهبی و اجتماعی، از دیدگاه ادبی نیز قابل بررسی است.

رساله‌هایی چون جوابیه مقاله ضاله طالبین رفع حجاب از زینب بیگم شیرازی تیر ۱۳۰۶ و هفت رساله در دفاع از حجاب در نشریه الاسلام به مدیریت محسن فقیه شیرازی از ۱۳۰۵ تا ۱۳۰۷ ش و مکالمه خسرو و پرویز از شیخ هادی منجیلی ۱۳۰۷ ش نمونه‌هایی از مناظره در حجاییه نویسی می‌باشد.

در قالب مناظره، نویسنده ضمن محاوره، مسایل اجتماعی را برای خواننده به تصویر کشیده است. در گذشته، مناظره و تمثیل در ادبیات

تعلیمی و اخلاقی جایگاه خاصی داشت و اخلاقیات به صورت کلی عنوان می‌شد که شاید یکی از دلایل آن، این بود که رواج دادن محرمات در جامعه به صورت یک تحول و انقلاب فراگیر نبوده است. اما در این دوره، به دلیل همراهی با تحولات کشورهای بیگانه یا بهتر است بگوییم تحت تاثیر انقلاب فرهنگی این کشورها، اخلاقیات در جامعه از حساسیت خاصی برخوردار شد. بنابراین نویسندگان برای بهتر به تصویر کشیدن معضلات و مسایل اجتماع به قالب مناظره پناه بردند. به عنوان نمونه در رساله مکالمه خسرو و پرویز این گونه آمده: «خسرو: فرزند تا کی، تا چند به عالم تجرد و بی‌زندگانی الفت بسته و دست از راحتی «زنشویی» شسته و در عداد شرار امت باشی؟

پرویز: پدر جان! بی‌برده بگویم. دلم می‌خواهد زنی بگیرم، خوش رو، خوش مو، سرو قد، گل‌دازار، خودم بینم بگیرم، زن الله بختکی و رویسته نخواهم، صبر می‌کنم جوانان احرار ملت، دوشیزگان را از قبر تاریک و زندان حجاب نجات دهند؛ به آرزو رسم و بنده هر که را خواهیم، بگیرم.

خسرو: امثال تو در این شهر زیادند و همه مست شهوت. کجا گذارند مجموعه دلخواه به دست تو افتند؟

پرویز: کاری می‌کنم دوشیزگان مایلم شوند.

خسرو: چه کار می‌کنی؟

پرویز: سرخاب و سفیداب می‌زنم، ریش و سیبلم می‌تراشم، با فُکُل و کراوات از مقابل آنها رفت و آمد می‌کنم، آشنا می‌شوم، می‌گیرم.

خسرو: فرنگی ماب‌ها بالاتر از تو بند به صورت می‌زنند.

پرویز: هر چه آنها بکنند، بنده بالا دست می‌شوم.

خسرو: بد نیست، دایم مقابل آینه به فکر خود سازی و خود آرایی وقت

بگذرانی و اسمش نظافت گذاری. خیال می‌کنی به دست بیاوری؟

پرویز: اگر شد، فیها المطلوب، نشد یا خودم را می‌کشم یا محبوبه و رقیب را.»

مقطع دوم عصر رضا خانی مقارن است با مسأله کشف حجاب و خفقان سیاسی فرهنگی در اجتماع؛ دوره‌ای که از روند رساله‌نویسی اطلاعاتی در دست نیست، جز اینکه، مؤلف تنها یک رساله از این دوره را معرفی کرده است. رساله حجاییه از شیخ فیاض‌الدین زنجانی ۱۳۱۷ ش که همچون رساله‌های عصر اول بر مبنای شریعت محض نوشته شده با این تفاوت که مؤلف بر روی گزینش واژه‌ها و فرار گرفتشان در آیه تاکید بسیار کرده و انتخاب واژگان و ترتیب آنها را از لحاظ بلاغی بررسی کرده است. مؤلف در مورد مسأله حجاب قابل به لزوم ستر حتی در وجه و کفین می‌باشد.

دوره سوم (عصر محمد رضا) دوره‌ای است که از فشار بر بی‌حجابی

کاسته شد و طبق خواسته علمای بزرگی چون آیت الله قمی از محمدرضا، حجاب، مسأله‌ای اختیاری شد.

اولین رساله در این دوره رساله در اثبات وجوب حجاب از شیخ عباسعلی اسلامی ۱۳۲۴ ش است. نویسنده این رساله نیز بر لزوم پوشش وجه و کفین تأکید می‌ورزد.

در این دوره، اندیشمندان به حجایه‌نویسی بیش از یک رساله مذهبی اجتماعی پرداخته‌اند. نثر رساله‌های این دوره، انقلابی و محتوای کتاب‌ها مبارزه‌ای است مابین سنت و تجدّد. رساله‌هایی چون احسن الحکایات فی حجاب السافرات از میرزا ابوالفضل خراسانی ۱۳۲۵ ش و مناظره دهقان پیر و جوان دانشجو از سید جلال کاشانی ۱۳۲۹ ش، از این نوع هستند. به عنوان مثال در رساله احسن الحکایات، نویسنده در قالب داستان به طرح مسایل و مشکلات اجتماعی ناشی از فساد جنسی می‌پردازد و در مجلس درس دینی زنی به نام بدرالشریعه مواضع دینی را مورد بحث قرار می‌دهد و ضمن آن خواستگاه‌های سیاسی غربیان را از تبلیغات ضدّ دینی بیان می‌کند. نویسنده در این کتاب، زنان و مردان را مورد خطاب قرار داده و بر پیروی آنها از ظواهر غربیان خرده گرفته و به تاریخچه وضعیت تحقیر آمیز زن در فرهنگ‌ها و آیین‌ها پرداخته و به ارزشی که اسلام به زن داده، اشاره کرده است. نویسنده در بیان مطالب خود اشعار مخالف و موافق بسیاری نیز آورده است. به عنوان نمونه:

ای بت ماه رخ! از روی برانداز حجاب

که بود عیب بر آن عارض چون ماه، نقاب

پرده بردار ز رخ، رونق خورشید ببر

حیف باشد به چنین حسن خداداده، حجاب

ای مه سیم پر! از روی مینداز حجاب

بنما حایل آن صورت چون ماه، نقاب

پرده بگذار به رخ، رونق این حُسن مبر

که متاع تو بسی هست نفیس و کمیاب

این کتاب علاوه بر این که رساله‌ای مذهبی می‌باشد، از لحاظ نگارش نیز رمانی اجتماعی برگرفته از مسایل آن روز جامعه است.

آخرین رساله در دوره یاد شده، مساله حجاب استاد مطهری ۱۳۴۷ ش است که علاوه بر بحث‌های زیبایی‌شناسی، نویسنده با استدلال‌های علمی، فلسفه حجاب و علل پیدایش آن و فلسفه پوشش در اسلام را بیان کرده است.

سبک‌نگارش این کتاب، با تمامی رساله‌های آمده تفاوت دارد. کتابی است علمی که نه رساله مستقل مذهبی است و نه از سر احساسات دینی

و وطنی نوشته شده است.

در پایان کتاب، مولف دو مقاله از متجدّان و طرفداران کشف حجاب آورده است که مطالعه آنها در جای خود بسیار ارزشمند می‌باشد. اولین مقاله، پوشیدن روی یا پوشیدن روی از مجتبی مینوی ۱۳۲۷ ش است. مینوی از اساتید دانشگاه تهران و شخصیت‌های فرهنگی بود و سال‌های متعددی به خدمات فرهنگی اشتغال داشت و آثار بسیاری از خود به جای گذاشت. او در زمینه علمی، جزو برجستگان دوره خود بود اما در مسایل مذهبی، صاحب اجتهاد نبود! در شرح نگرش این فرد، همین حد باید گفت که از تربیت شده‌های مکتب‌های فکری اروپاست؛ لذا با مواضع اسلامی به ویژه مسأله حجاب به طور کل مخالف بود. مولف کتاب، نگاه وی را همه جانبه بررسی کرده است.

مقاله دیگر درباره هفدهم دی از علی دشتی ۱۳۱۵ ش، از نویسندگان و محققان رشته تاریخ است. این فرد، دوره دو پهلوی را درک کرده و از مادحان پر و پا قرص رضاخان بود. اگر شخصی چون مینوی مواضع دینی را در حدّ آیات قبول دارد و خود به آن اظهار می‌کند، دشتی بالکل آیات و احادیث درباره پوشش اسلامی را نفی کرده و آنها را در اثر خرافه‌پرستی مسلمانان می‌داند.

بعد از مقالات، مولف بخشی را تحت عنوان حجاب و ضد حجاب در شعر فارسی معاصر آورده و در آن اشعاری را که به موافقت یا مخالفت با کشف حجاب سروده شده، گردآوری کرده است. این اشعار در قالب‌های سنتی سروده شده، اما محتوای آن بیان مسایل روز است. در واقع دغدغه‌های سیاسی-اجتماعی، ادبیات آن روز را نیز تحت تاثیر قرار داده است.

پایان بخش کتاب، کتابشناسی حجاب و تصاویری از رسایل حجایه است. در بخش کتابشناسی، مولف ۱۷۷ اثر را در رابطه با حجاب و بی‌حجابی معرفی کرده که این کتاب‌ها با دیدگاه‌های مختلف مذهبی، سیاسی، اجتماعی، تاریخی، روانشناسی و غیره نوشته شده‌اند. ترتیب این کتاب‌ها بر اساس حروف الفبا است.

نکته‌ای که از دید مولف پنهان مانده، این است که اگر مولف، کتاب‌ها را دسته‌بندی موضوعی می‌کرد یا بر اساس تاریخ تالیف ذکر می‌کرد، سیر رساله‌نویسی و توجه اندیشمندان و حساسیت آنها بر اساس هر دوره برای محققان و مخاطبان روشن می‌شد.

در پایان باید گفت که اگر این کتاب را مولف محترم در دو دهه گذشته با توجه به شرایط اجتماعی آن روز و مذهب‌گرایی جامعه منتشر می‌کرد، آنقدر قابل توجه نبود تا امروز که دغدغه غرب‌گرایی و تجدّد مابی و دین‌گریزی در نسل جوان مشاهده می‌شود و این کتاب گویی خود تالیف

هو الله ربنا

رسالة شريفة لزوم حجاب

اشرفاً من چند نفر از مسلمين شريفه طخواه

باطلاع اداره معارف مركزي خراسان

نگارش يافته

قابل توجه عموم است

في هفتم جمادى الاخره ۱۳۲۲

معرفي

مستقلی است که با توجه به دغدغه دنیای امروز و وضعيت جامعه، نگارش یافته است.

فهرست رسائل حجابيه

مقدمه درباره بدعت كشف حجاب در ايران / رسول جعفریان

۱- رساله وجوب حجاب / محمدصادق ارومی فخرالاسلام

۲- سدول الجلباب فی وجوب الحجاب / آیت الله بلادی بوشهری

۳- رساله شریفة لزوم حجاب / چند نفر از مسلمين مشروطهخواه

۴- رساله ردّ كشف حجاب / سيد اسدالله خرقانی

۵- فلسفه حجاب / ابو عبدالله زنجانی

۶- صواب الخطاب فی اتقان الحجاب / ميرمحمد هاشم مرندی خوبی

۷- حجاب پرده دوشیزگان / محمد حسن حائری مازندرانی

۸- لب اللباب فی فلسفه الحجاب / علی اکبر رضوی برقی قمی

۹- جوابیه مقاله ضالّه طالبین رفع حجاب / زینب بیگم شیرازی

هفت رساله در دفاع از حجاب در تشریة الاسلام

۱۰- ۱. دفاع از حجاب / محسن فقیه شیرازی

۱۱- ۲. نقد مقاله حبل المتین / محسن فقیه شیرازی

۱۲- ۳. پاسخ پرسش‌های چهارده گانه حبل المتین / محسن فقیه شیرازی

۱۳- ۴. حدود تربیت بنات / محمد کاظم آل بحر العلوم

۱۴- ۵. انتقاد از مقاله اصفهانی / محمد کاظم آل بحر العلوم

۱۵- ۶. حجابیه دیگر در پاسخ به مقاله حبل المتین

۱۶- ۷. رساله حجابیه در نقد مقاله حبل المتین

۱۷- ۸. مکالمه خسرو و پرویز / شیخ هادی طارمی منجلی

۱۸- ۹. وسیله العفایف یا طومار عفت / شیخ یوسف گیلانی

۱۹- ۱۰. وجوب ستر و حجاب / محمد کاظم نجل محمد سعید

۲۰- ۱۱. محاکمه در موضوع حجاب / سید ابوالحسن طالقانی طهرانی

۲۱- ۱۲. ضیائیه در موضوع حجاب / آقا موسی کاظمینی طبرسی (ضیائی)

۲۲- ۱۳. سرادق دوشیزگان و سعادت ایرانیان / سید محمد علی مبارکه‌ای

۲۳- ۱۴. ترجمه فلسفه الحجاب فی وجوب النقاب / غلامحسین اصفهانی

۲۴- ۱۵. مدینه الاسلام روح التمدن / شیخ احمد شاهرودی

۲۵- ۱۶. تأکید حجاب نسوان به حکم آیات قرآن / محمدعلی مدرس طهرانی

۲۶- ۱۷. رساله حجابیه / فیاض الدین زنجانی

۲۷- ۱۸. رساله در اثبات وجوب حجاب / شیخ عباسعلی اسلامی

۲۸- ۱۹. حجاب و پرده‌داری / ابوالفضل حاذقی - علی اصغر لاری

۲۹- ۲۰. حقیقت حجاب در اسلام / شیخ محمد خالصی زاده

۳۰- ۲۱. احسن الحکایات فی حجاب السافرات / شیخ ابوالفضل خراسانی

۳۱- ۲۲. مناظره دهقان پیر و جوان دانشجو / سید جلال کاشانی

۳۲- ۲۳. حجاب در اسلام / شیخ محمود حلبی

۳۳- ۲۴. مسأله حجاب / استاد شهید مرتضی مطهری

رساله مدنیّه / عبدالرحیم مشیرالاطباء

پوشیدن روی یا نپوشیدن روی / مجتبی مینوی

درباره هفدهم دی / علی دشتی

حجاب و ضد حجاب در شعر فارسی معاصر / رسول جعفریان

کتابشناسی حجاب / رسول جعفریان

تصاویری از رسائل حجابیه

پی‌نوشت‌ها

۱. نک: حجاب پرده دوشیزگان.

۲. نک: صواب الخطاب فی اتقان الحجاب.

۳. نک: همان.